

Zdzisław Cutter

Armia Czerwona w okresie zagrożenia wojennego (1936 – 1941)

Główne treści niniejszego szkicu dotyczą Armii Czerwonej w okresie zagrożenia wojennego (1936 – 1941). Tematyka stanowiąca przedmiot rozważań tworzy cały zespół elementów. Zadanie, jakie przed sobą postawiłem, sprowadza się przede wszystkim do subiektywnego nakreślenia radzieckich sił zbrojnych w takim kształcie, w jakim one były w latach 1936 – 1941. Nie oznacza to jednak unikania za wszelką cenę kompleksowego obrazu istniejącej obiektywnie rzeczywistości, lecz zaznaczenie, w jaki sposób rozłożone zostaną akcenty. W zakres tematyczny opracowania wchodzić będą następujące kwestie: ogólna charakterystyka Armii Czerwonej przełomu lat trzydziestych i czterdziestych XX wieku; kadra dowódczo-sztabowa Armii Czerwonej w okresie „wielkiej czystki” oraz radziecki system fortyfikacyjny, jako element systemu obronnego państwa.

Ogólna charakterystyka Armii Czerwonej przełomu lat trzydziestych i czterdziestych XX wieku

Od 1929 roku realizacja pierwszych trzech pięcioletnich planów gospodarczych pozwoliła na rozbudowę potencjału militarnego ZSRR. Zakładały one doprowadzenie stanu liczebnego sił zbrojnych i ich wyposażenia w decydujące środki walki do poziomu, który na głównym teatrze wojny nie ustępowałby armiom ewentualnych przeciwników, oraz stworzenie takiej armii, która pod względem liczebności, siły uzbrojenia i gotowości bojowej mogłaby działać w każdej sytuacji militarnej.

Rozwój sił zbrojnych ZSRR w tym okresie zmierzał więc do utworzenia potężnych sił lądowych, lotnictwa i marynarki wojennej, zdolnych do wykonywania zarówno operacji wspólnych, jak i samodzielnych. Za podstawowy rodzaj sił zbrojnych uważano wojska lądowe. Równocześnie jednak nieustannie zwiększano znaczenie innych rodzajów sił zbrojnych¹.

Siły lądowe składały się z piechoty, artylerii, kawalerii, wojsk pancernych i zmechanizowanych, inżynieryjnych, chemicznych i łączności. O rozwoju tego rodzaju sił zbrojnych decydował wzrost technicznego wyposażenia armii i zmiany w sposobach prowadzenia działań zbrojnych. Rozwój szedł w kierunku zwiększenia ciężaru gatunkowego wojsk pancernych i artylerii w związku ze wzrostem ich znaczenia w walce zbrojnej oraz w kierunku znalezienia form organizacyjnych, zapewniających ściśle współdziałanie wszystkich rodzajów wojsk przy wykonywaniu różnorodnych zadań bojowych.

---

¹ M. Zgórnjak, *Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938 – 1939*, Kraków 1993, s. 207.

Podstawowym związkiem taktycznym piechoty była dywizja, której przeobrażenia pod względem organizacyjnym zmierzały ku podniesieniu jej siły ogniowej i ruchliwości w drodze zwiększenia ilości artylerii organicznej, broni automatycznej i włączenia do etatu pododdziałów i oddziałów wyposażonych w nowe środki walki. Na początku 1941 roku etat dywizji obejmował oddziały i pododdziały wszystkich rodzajów wojsk, toteż dywizja była potężnym taktycznym związkiem ogólnowojskowym. Prócz trzech pułków piechoty w skład dywizji wchodziły dwa pułki artylerii (lekkiej i haubic), dywizjon artylerii przeciwpancernej, dywizjon przeciwlotniczy oraz bataliony: rozpoznawczy, saperów, samochodowo-transportowy i łączności. Ogółem stan osobowy dywizji wynosił 14 483 żołnierzy. Posiadała ona 144 działa, 150 moździerzy, 16 czołgów (T-38, T-40), 1204 pistolety maszynowe, 166 ciężkich i 392 ręczne karabiny maszynowe. W porównaniu z dywizją z 1929 r. dywizja z okresu początku 1941 r. miała 2,3 raza więcej ręcznych karabinów maszynowych i 3 razy więcej dział. Nie wszystkie jednak dywizje w 1941 r. miały taki skład. W wielu dywizjach były zachowane stany pokojowe, wiele dopiero się formowało i nie były wobec tego ani dobrze wyszkolone, ani odpowiednio zbrane. Słabą stroną taktycznych związków piechoty było ich złe wyposażenie w środki transportu samochodowego i łączności. Na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych poważnie wzrosła również siła bojowa wyższego taktycznego związku piechoty - korpusu. W skład korpusu wchodziły trzy dywizje piechoty, dwa pułki artylerii korpusnej, dywizjon artylerii przeciwlotniczej, batalion łączności, batalion saperów i szereg innych pododdziałów specjalnych. Stan osobowy korpusu podniesiono do 60 tys. żołnierzy, a uzbrojenie - do około 1000 dział i moździerzy. Organizacyjna struktura piechoty odpowiadała na ogół wymaganiom walki ogólnowojskowej, nie miała jednak organicznych pododdziałów czołgów².

Podstawowym związkiem taktycznym kawalerii pozostawała nadal dywizja, której organizacja uległa poważnej zmianie. W skład dywizji wchodziły cztery pułki kawalerii, jeden pułk czołgów (64 czołgi BT), dywizjon artylerii konnej i dywizjon artylerii przeciwlotniczej oraz pododdziały specjalne. Na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych dywizje kawalerii połączono w korpusy kawalerii (po dwie - trzy dywizje); były to potężne i szybkie związki taktyczne.

Rozwój struktury organizacyjnej artylerii w tym czasie zmierzał do zapewnienia możliwości masowego jej użycia na kierunkach rozstrzygających oraz wykonywania przez artylerię ciągłego wsparcia piechoty i czołgów w różnych rodzajach walki ogólnowojskowej. Pod koniec lat trzydziestych artyleria dzieliła się na artylerię organiczną i artylerię odwodu Naczelnego Dowództwa (AOND). Większość środków artylerii wchodziła w skład artylerii organicznej. Taktycznych związków artylerii i jednostek AOND było zbyt mało, co poważnie ograniczało manewr artylerią i jej koncentrację na głównych kierunkach w toku działań wojennych. W skład batalionu piechoty wchodziła kompania moździerzy, złożona z sześciu moździerzy 82 mm, i pluton armat 45 mm. Artyleria pułkowa składała się z czterodziałowej baterii 76 mm, baterii z czterech 120 mm moździerzy i baterii przeciwpancernej, złożonej z sześciu armat 45 mm. Artyleria dywizyjna składała się z pułku artylerii lekkiej i pułku artylerii haubic (ogółem 60 dział), dywizjonu przeciwpancernego (dwanaście dział 45 mm) oraz dywizjonu artylerii przeciwlotniczej (osiem armat 37 mm i cztery armaty 76 mm). Korpus piechoty posiadał dwa pułki artylerii korpusnej

² A. Grzywacz, *Polskie planowanie wojenne na wschodnim kierunku operacyjnym w latach 1921 – 1939*, Kraków 1996 (maszynopis rozprawy doktorskiej w posiadaniu autora), s. 111.

(ogółem 72 działa) i samodzielny dywizjon artylerii przeciwlotniczej (dwanaście armat 76 mm). Artyleria OND składała się z pułków artylerii armat i haubic (po 48 dział), pułków artylerii armat i haubic wielkiej mocy (24 działa) oraz samodzielnych dywizjonów artylerii najcięższej (6 dział). Dywizjony i pułki artylerii OND były uzbrojone w 122 i 155 mm armaty, 152 mm haubicoarmaty oraz 203 i 305 mm haubice. Na początku 1941 r. rozpoczęto formować brygady przeciwpancerne OND, przeznaczone do odpierania zmasowanego natarcia czołgów. Składały się one z dwóch sześciodywizjonowych pułków (ogółem: 48 armat 76 mm, 24 armaty 107 mm, 24 armaty 85 mm i 16 armat przeciwlotniczych 37 mm). Struktura organizacyjna artylerii zapewniała jej ścisłe współdziałanie z piechotą, posiadanie zaś jednostek AOND, będących środkiem jakościowego i ilościowego wzmocnienia, pozwalało w pewnym stopniu na zmasowane wykorzystanie środków obezwładnienia oraz na manewr nimi. Jednak jednostki artylerii były słabo wyposażone w środki ciągu mechanicznego. Istniały niedociągnięcia również w organizacji artylerii przeciwlotniczej. Masowe używanie lotnictwa wymagało stworzenia dużych jednostek przeciwlotniczych i związków taktycznych, gdyż samodzielne dywizjony artylerii przeciwlotniczej nie mogły zapewnić należytej obrony przed zmasowanymi uderzeniami lotnictwa³.

Organizacja wojsk pancernych zmierzała do utworzenia jednostek pancernych przeznaczonych do współdziałania z piechotą i sformowania wielkich zmechanizowanych związków taktycznych do samodzielnego wykonywania ważnych zadań taktycznych i operacyjnych. Wskazać trzeba, że ilościowy i jakościowy postęp w dziedzinie sprzętu pancernego oraz wielki zakres motoryzacji i mechanizacji ACz rozpoczęty na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych doprowadził do ukształtowania się radzieckich wojsk pancernych i zmechanizowanych w postaci samodzielnego rodzaju wojsk. W tymże czasie opracowano ich strukturę organizacyjną, która przewidywała istnienie pancernych jednostek taktycznych, wchodzących organicznie w skład wyższych związków piechoty i kawalerii oraz jednostek pancernych OND i samodzielnych związków pancernych. W pierwszej połowie lat trzydziestych w skład dywizji piechoty włączano bataliony zmotoryzowane, a następnie bataliony czołgów liczące około 50 czołgów T-26. W skład dywizji kawalerii wchodził pułk zmechanizowany, uzbrojony w czołgi BT i czołgi pływające T-37 i T-38. Jednakże tych pododdziałów i oddziałów pancernych nie starczało do zapewnienia przełamania zawczasu przygotowanej obrony nieprzyjaciela, wobec czego dla dodatkowego wzmocnienia ogólnowojskowych związków taktycznych utworzono jednostki i związki pancernego OND - samodzielne pułki i brygady czołgów, przy czym podstawową jednostką organizacyjną była brygada. Samodzielne lekkie brygady pancerne były uzbrojone w czołgi BT lub T-26 z zadaniem wzmocnienia korpusów piechoty i kawalerii, przy czym można było ich używać albo do działań wspólnych z dywizjami, albo do samodzielnych akcji, w oderwaniu od sił głównych korpusów. Do jakościowego wzmocnienia korpusów tworzono brygady pancerne OND, złożone ze średnich i ciężkich czołgów. Brygady te miały na uzbrojeniu około 90 czołgów T-28 i T-35⁴.

Tworzenie samodzielnych dużych zmechanizowanych związków taktycznych, przeznaczonych do gwałtownego rozwijania natarcia po przełamaniu obrony, zostało

³ H. Ciećkowski, *Wojna III Rzeszy z ZSRR*, „Przegląd Wojsk Lądowych” 1992, nr 6, s. 96 – 98.

⁴ G. Żukow, *Wspomnienia i refleksje*, Warszawa 1976, s. 265 – 267.

zapoczątkowane na początku lat trzydziestych sformowaniem pierwszej brygady zmechanizowanej, złożonej z pododdziałów czołgów, artylerii, piechoty i karabinów maszynowych oraz elementów zaopatrzenia. 11 marca 1932 roku na bazie tej brygady sformowano pierwsze w świecie dwa korpusy zmechanizowane – 11 KZmech. w Leningradzkim Okręgu Wojskowym oraz 45 KZmech. w Ukraińskim OW. Organizacyjny skład korpusu umożliwiał samodzielne jego działania w oderwaniu od głównych sił armii ogólnowojskowej. Z tego też względu włączono do niego jednostki wszystkich rodzajów wojsk: dwie - trzy brygady zmechanizowane, brygadę karabinów maszynowych, oddziały specjalne oraz pododdziały zaopatrywania. Korpus miał 490 czołgów BT i T-26. W połowie lat trzydziestych utworzono kilka takich korpusów (m.in. 7 KZmech. w Zabajkalskim OW i 5 KZmech. w Moskiewskim OW), jednak ich organizacja była zbyt rozbudowana⁵. W 1935 r. ustalono nowy etat korpusu, znacznie zmniejszający liczbę korpusnych elementów zaopatrzenia i wprowadzający na uzbrojenie jednakowe czołgi BT, na czym poważnie zyskała manewrowość korpusu. Korpusy zmechanizowane były potężnym środkiem służącym do rozwiązywania dużych operacyjno-taktycznych zadań w toku operacji. W 1938 r. korpusy i brygady zmechanizowane przemianowano na korpusy i brygady pancerne; w tym czasie były one już dobrze wyszkolone i zgrane. W 1939 r. dotychczasowy burzliwy rozwój broni pancernej w ZSRR został zahamowany błędnymi decyzjami podjętymi z inicjatywy szefa wojsk pancernych gen. Dymitrija Pawłowa⁶. Wychodząc ze źle zinterpretowanych doświadczeń wojny domowej w Hiszpanii, toczącej się w zupełnie specyficznych warunkach, wysunął on wniosek o niemożliwości skutecznego działania i dowodzenia korpusami pancernymi. 21 listopada 1939 r. decyzją Stalina rozformowano te związki taktyczno-operacyjne. Podstawowym związkiem wojsk pancernych stała się brygada, przeznaczona do działania w roli bezpośredniego wsparcia piechoty. Prócz tego istniały samodzielne brygady pancerne i pułki czołgów. Doświadczenia z użycia pancernych związków taktyczno-operacyjnych w pierwszym okresie drugiej wojny światowej udowodniły jednak, że zlikwidowanie radzieckich korpusów było błędem⁷. Dlatego też począwszy od lata 1940 r. przystąpiono ponownie do formowania dużych związków taktyczno-operacyjnych wojsk pancernych - dywizji pancernych i zmotoryzowanych oraz korpusów zmechanizowanych. Tworzone ponownie korpusy zmechanizowane były przeznaczone nie tylko do rozwijania powodzenia, lecz także do działań w czasie przełamывania taktycznej głębokości obrony przeciwnika. Korpus zmechanizowany składał się z dwóch dywizji pancernych i jednej zmotoryzowanej, samodzielnego pułku motocyklistów; samodzielnego zmotoryzowanego batalionu saperów, batalionu łączności i innych pododdziałów. Etatowy stan korpusu wynosił 1031 czołgów, w tej liczbie 126-KW, 420-T-34 i 310-BT. W skład dywizji pancernych wchodziły dwa pułki czołgów, pułk piechoty zmotoryzowanej, pułk artylerii, dywizjon artylerii przeciwlotniczej, dywizjon rozpoznawczy, batalion pontonowy, batalion łączności i inne pododdziały (ogółem 410 czołgów). Dywizja zmotoryzowana składała się z dwóch pułków piechoty zmotoryzowanej, pułku czołgów, pułku artylerii, dywizjonu artylerii przeciwlotniczej i dywizjonu artylerii przeciwpancernej oraz innych pododdziałów. Na tworzenie korpusów i dywizji

⁵ *Historia drugiej wojny światowej 1939 – 1945*, t. 3, Warszawa 1978, s. 530 – 533.

⁶ B. Fugate, *Operation Barbarossa. Strategy and Tactics, On the Eastern Front 1941*, Toronto 1984, s. 38 – 40.

⁷ W. Suworow, *Lodolamacz*, Warszawa 1992, s. 101 – 104.

przeznaczono wszystkie pancerne jednostki i związki taktyczne posiadane przez ACz. Z dywizji piechoty wyłączono bataliony czołgów, wskutek czego poważnie zmniejszyła się ich siła ogniowa i uderzeniowa. Pułki czołgów zachowano jedynie w dywizjach kawalerii. Utworzenie tak wielkich związków taktycznych broni pancernej wymagało dłuższego czasu i dużej ilości nowego sprzętu. Z tych też powodów to poważne przedsięwzięcie nie zostało zakończone do 22 czerwca 1941 r.⁸

Struktura organizacyjna wojsk inżynieryjnych i łączności, jaka powstała w latach trzydziestych, obejmowała pododdziały i oddziały taktyczne i armijne oraz samodzielne jednostki OND. We wszystkich rodzajach wojsk istniały organiczne oddziały i pododdziały saperów, przeznaczone do zabezpieczenia pod względem inżynieryjnym działań bojowych związków taktycznych ogólnowojskowych, pancernych i innych. W składzie korpusu i dywizji piechoty znajdowały się bataliony saperów. W skład korpusu zmechanizowanego wchodził samodzielny zmotoryzowany batalion inżynieryjny, a w skład dywizji pancernej - zmotoryzowany batalion pontonowy z parkiem N2P. Na szczeblu armii inżynieryjnymi pododdziałami były samodzielne bataliony inżynieryjne, pontonowe i budowlane oraz specjalne kompanie i oddziały. Formowano pułki inżynieryjne i pontonowe, przeznaczając je do OND. Wadą organizacji wojsk inżynieryjnych był brak w armii dużych inżynieryjnych związków taktycznych. Analogicznie były zorganizowane wojska łączności. Taktyczne pododdziały łączności składały się z samodzielnych kompanii i batalionów łączności. Formowano również samodzielne bataliony i pułki łączności, przeznaczone do organizowania dowodzenia i łączności w wyższych sztabach⁹.

Rozwój sił lotniczych zmierzał do tworzenia dużych związków taktycznych, zapewniających zmasowane użycie lotnictwa. Na początku lat trzydziestych powstały brygady lotnicze, jako podstawowe taktyczne związki lotnictwa. Składały się one z trzech eskadr (ogółem około 100 samolotów). W 1933 r. powstały korpusy lotnictwa bombowego dalekiego zasięgu (po trzy brygady), a w roku 1936 sformowano pierwszą armię lotniczą OND. Pod koniec trzeciego dziesięciolecia siły lotnicze ZSRR składały się z lotnictwa myśliwskiego, bombowego bliskiego zasięgu, bombowego dalekiego zasięgu, lotnictwa szturmowego i rozpoznawczego. Dla usprawnienia współdziałania tych rodzajów lotnictwa z wojskami lądowymi zastosowano w lotnictwie organizację pułkową. Pułk stał się podstawową jednostką taktyczną i składał się z 60 samolotów. Do celów masowego użycia lotnictwa zaczęto w 1939 r. formować dywizje lotnicze, jako podstawowe związki taktyczne lotnictwa bombowego bliskiego zasięgu oraz lotnictwa myśliwskiego. Dywizje wchodziły w skład sił lotniczych okręgów i były zazwyczaj mieszane. Najmniejszy rozwój nastąpił w lotnictwie szturmowym, ponieważ ilość posiadanych samolotów szturmowych była bardzo niewielka. Lotnictwo bombowe dalekiego zasięgu Naczelnego Dowództwa (ND) składało się z korpusów lotniczych i samodzielnych dywizji lotniczych, a korpus miał dwie, trzy dywizje¹⁰.

Całkowitym novum na skalę światową było utworzenie w ZSRR wojsk powietrznodesantowych. Formowanie pierwszej jednostki tego typu pułku powietrznodesantowego rozpoczęto już w 1930 r. w LOW. Pomyślne wyniki eksperymentu spowodowały wydanie

⁸ *Historia drugiej wojny...*, t. 3, s. 531 – 532.

⁹ J. Bordziłowski, *Wojska inżynieryjne na polu walki. Z doświadczeń II wojny światowej*, Warszawa 1977, s. 29 – 37.

¹⁰ G. Żukow, op. cit., s. 271 – 275; W. Suworow, *Żukow. Cień zwycięstwa*, Warszawa 2002, s. 105 – 107.

w grudniu 1932 r. decyzji o rozbudowie oddziałów lotniczodesantowych, a podstawową formacją stała się brygada. Po raz pierwszy na masową skalę spadochroniarzy użyto podczas manewrów Kijowskiego OW w 1935 r. Na tyły obrony jednej ze stron (25 km za linią frontu) zrzucono początkowo 1200 skoczków spadochronowych, a następnie przerzucono 2500 żołnierzy z pełnym uzbrojeniem, w tym czołgami i artylerią. W operacji użyto ogółem około 500 samolotów. Kolejnym sprawdzianem były odbywające się rok później manewry w Białoruskim OW. Wzięło w nich udział 5 DP, 3 DKaw., jednostki zmotoryzowane i silne lotnictwo. Jedna ze stron zrzuciła na tyły przeciwnika oddział złożony z 1500 skoczków, 150 karabinów maszynowych i 18 dział, wsparty następnie przez 5000 żołnierzy z ciężkim uzbrojeniem. Operację wspierało silne lotnictwo, obezwładniając przeciwnika. Na odbytych w tym samym roku manewrach moskiewskich posłużono się desantem w sile 2200 spadochroniarzy oraz przerzucono całą DP. Efektem pomyślnych doświadczeń stało się podjęcie w 1938 r. decyzji o sformowaniu 6 brygad powietrznodesantowych (łącznie 18 000 żołnierzy). Tworzono je przy korpusach bombowców ciężkich, a składały się one ze: sztabu, 3 – 4 dywizjonów samolotów po 12 maszyn, 1 dywizjonu dalekiego rozpoznania, 2 batalionów spadochronowych, 1 kompanii saperów i innych oddziałów pomocniczych. W latach 1938 – 1939 zaprzestano jednak tworzenia większych samodzielnych jednostek powietrznodesantowych, a już istniejące włączono do formacji piechoty. Dopiero w obliczu konfliktu niemiecko-radzieckiego sformowano kilka korpusów powietrznodesantowych w składzie dwóch lub trzech brygad każdy¹¹.

W tymże czasie powstały wojska obrony powietrznej, które w trzecim dziesięcioleciu w ogóle nie istniały. Wojska te obejmowały lotnictwo myśliwskie, związki taktyczne i jednostki artylerii przeciwlotniczej, służbę obserwacyjnomeldunkową, balony zaporowe itp.¹²

W analizowanym okresie wiele uwagi poświęcono organizacji i rozwojowi marynarki Wojennej. Wyższym związkiem operacyjnym MW była flota. Prócz istniejących już Flot Bałtyckiej (najpotężniejszej) i Czarnomorskiej w 1932 r. sformowano Flotę Dalekiego Wschodu (Oceanu Spokojnego), a w roku 1938 - Flotę Północną. Obok tego istniały flotyle: Kaspijska, Amurska i Dnieprzańska. W miarę rozwoju budownictwa okrętowego we wszystkich flotach powstawały związki taktyczne niszczycieli, okrętów podwodnych i ścigaczy torpedowych. Wzmocniono eskadrę Floty Bałtyckiej oraz podstawowe związki taktyczne Floty Czarnomorskiej i Oceanu Spokojnego. Do Floty Północnej w latach 1939 - 1940 włączono torpedowce i okręty podwodne. W 1940 r. sformowano Flotyle Rzeczne - Dunajską i Pińską. Powstawały nowe bazy morskie na Morzu Bałtyckim. Lotnictwo MW wchodziło w skład sił lotniczych flot i składało się z mieszanych brygad myśliwsko-bombowych w składzie dwóch, trzech pułków każda¹³.

W latach 1936 – 1941 struktura najwyższych władz wojskowych oraz elementy dowodzenia siłami zbrojnymi ZSRR uległy zmianom. 20 czerwca 1934 r. zapadła decyzja o zlikwidowaniu Rewolucyjnej Rady Wojennej ZSRR (istniała od 2 września 1918 r.). Ludowy Komisariat do Spraw Wojskowych i Marynarki (utworzony 4 marca 1918 r.) został przemianowany na Ludowy Komisariat Obrony ZSRR. Funkcję ludowego komisa-

¹¹ Szerzej na temat radzieckich wojsk powietrznodesantowych traktuje praca W. Suworowa, *Kontrola*, Warszawa 2001.

¹² F. Zbiniewicz, *Armia Radziecka 1918 – 1988*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1988, nr 1, s. 9.

¹³ *Historia drugiej wojny...*, t. 3, s. 539 – 541.

rza powierzono Klimentowi Woroszyłowowi, sprawującemu ją od 1925 r., zaś jego zastępcą został Michaił Tuchaczewski. 22 listopada u boku ludowego komisarza powołano ciało doradcze, w postaci Rady Wojennej. We wrześniu 1935 r. dotychczasowy Sztab Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej (powstał 29 stycznia 1921 r.) przemianowano na Sztab Generalny. Jego pierwszym szefem mianowano Aleksandra Jegorowa, który piastował tę funkcję do usunięcia w maju 1937 r., kiedy to zastąpił go Borys Szaposznikow. Strukturę aparatu kierowniczego ACz ujęto w zatwierdzonym 22 listopada 1934 r. Statucie LKO ZSRR. 22 września 1935 r. wprowadzono w ACz stopnie wojskowe. Pierwszymi marszałkami ZSRR zostali: Wasilij Blücher, Siemion Budionnyj, A. Jegorow, M. Tuchaczewski i K. Woroszyłow. Oprócz nich kreowano 5 komandarmów I rangi, 10 - 2 rangi, 2 flagmanów floty I rangi, 2 II rangi, 1 arkoma I rangi i 16 II rangi¹⁴.

28 czerwca 1937 r. decyzją Rady Komisarzy Ludowych Stała Komisja Obrony (istniała od 28 marca 1924 r.) uległa reorganizacji w Komitet Obrony, którego przewodniczącym został Wiaczesław Mołotow, członkami zaś m.in. J. Stalin i K. Woroszyłow. Uchwałą KC WKP(b) rozwiązano ponadto zbędną już Radę Pracy i Obrony (powstała 21 lipca 1923 r.). 30 grudnia 1937 r. wyodrębniono ze składu LKO ZSRR odrębny ogólnozwiązkowy Ludowy Komisarjat Marynarki Wojennej. Na jego czele stanął Piotr Smirnow. Kierownictwo w sprawach operacyjnych spoczęło w gestii Sztabu Głównego MW. 8 maja 1937 r. na bazie uchwał KC WKP(b) w okręgach wojskowych, armiach, flotach i flotyllach utworzono rady wojenne z zadaniem nadzoru nad sprawami moralnymi i politycznymi oraz czuwania nad podnoszeniem gotowości bojowej i mobilizacyjnej. Rozkazy musiały zostać podpisane przez dowódcę okręgu, szefa sztabu i jednego z członków rady wojennej. Rady podlegały bezpośrednio ludowemu komisarzowi obrony. Równocześnie 10 maja we wszystkich związkach taktycznych, oddziałach, sztabach, na okrętach i w instytucjach wojskowych wprowadzono stanowisko komisarza wojskowego, natomiast w kompaniach i oddziałach równorzędnych - pracownika politycznego. 3 marca 1938 r. przy LKO powstała Główna Rada Wojenna Armii Czerwonej. W jej składzie znaleźli się: K. Woroszyłow (przewodniczący), W. Blücher, S. Budionnyj, Grigorij Kulik, Lew Mechlis, J. Stalin, Iwan Fied'ko, B. Szaposznikow oraz Jefim Szczadienko. Analogicznie - Główna Rada Marynarki Wojennej została utworzona przy LKMW ZSRR w składzie m.in.: Piotr Smirnow (przewodniczący), Lew Haller, Andriej Żdanow, Nikołaj Kuzniecowa¹⁵.

Do dowodzenia wojskami na teatrach działań wojennych przewidywano utworzenie frontów i armii, na czele których stały rady wojenne. Skład związków operacyjnych mógł być różny, zależnie od zadania, teatru działań wojennych form operacji itp. Na zachodnim teatrze działań wojennych front mógł obejmować pięć do siedmiu armii wraz ze środkami wzmocnienia. Armia uderzeniowa mogła się składać z 4 - 6 korpusów piechoty, 1 korpusu zmechanizowanego, 6 - 8 samodzielnych brygad pancernych, 2 - 3 dywizji lotniczych oraz 10 - 12 pułków artylerii OND. Liczebność wojsk i sprzętu bojowego takiej armii mogła wynosić od 350 do 500 tys. żołnierzy, 250 - 300 samolotów, 1500 - 2000 czołgów i 2500 - 3000 dział i moździerzy. Taki stan armii i frontów zapewniał pomyślne wykonanie zadań zarówno w natarciu, jak i w obronie.

¹⁴ A. Grzywacz, op. cit., s. 120 - 131.

¹⁵ E. Topitsch, *Wojna Stalina. Długofalowa strategia Stalina wobec Zachodu jako racjonalna polityka siły*, Wrocław - Warszawa - Kraków 1996, s. 184 - 189.

Organizacyjne ZSRR podzielony był na 14 Okręgów Wojskowych (Leningradzki, Białoruski Specjalny, Kijowski Specjalny, Kaliniński, Moskiewski, Orłowski, Charkowski, Północnokaukaski, Zakaukaski, Środkowoazjatycki, Nadwołżański, Uralski, Syberyjski, Zabajkalski), które spełniały administracyjno-mobilizacyjną rolę w zabezpieczeniu gotowości bojowej jednostek ACz.

Wyposażenie sił zbrojnych ZSRR w pierwszych trzech pięcioletkach w skomplikowane uzbrojenie i nowy sprzęt bojowy oraz szybki rozwój w dziedzinie wojskowości stawiały kadry dowódców surowsze wymagania. Dlatego sieć średnich i wyższych wojskowych zakładów naukowych, zwłaszcza technicznych, poważnie rozszerzono. W tym czasie liczba akademii wojskowych wzrosła z 6 do 16. W tym okresie powstały: Wojskowa Akademia Mechanizacji i Motoryzacji Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, Wojskowa Akademia Elektrotechniczna oraz Wojskowa Akademia Transportowa. Pod koniec lat trzydziestych powstały: Wojskowa Akademia Gospodarcza, Wojskowa Akademia Lotnicza, Wojskowa Akademia Budowy Okrętów i Uzbrojenia, Wojskowa Akademia Medyczna (morska). W roku 1939 kadra dowódczo-sztabowa kształciła i szkoliła się w akademiach wojskowych, na 6 wydziałach specjalistycznych, w 63 szkołach wojskowych sił lądowych, w 32 szkołach lotniczych i lotniczo-technicznych oraz w 14 wojskowych szkołach morskich. Do kształcenia i szkolenia dowódców najwyższych szczebli utworzono w 1936 r. Akademię Sztabu Generalnego. W 1935 r. wprowadzenie wspomnianych już stopni wojskowych dla osób zajmujących kierownicze stanowiska dowódcze, a w roku 1940 stopni generałów i admirałów, poważnie wzmocniono autorytet dowódców i zaprowadziło wyraźny ład w systemie odbywania przez nich zawodowej służby wojskowej¹⁶.

Kadra dowódczo-sztabowa Armii Czerwonej w okresie „wielkiej czystki”

Na przełomie lat trzydziestych ACz dysponowała zróżnicowaną kadrami dowódczo-sztabową. Wśród jej prominentnych przedstawicieli wielu wniosło poważny wkład w dorobek myśli teoretycznowojskowej, wielu jednak odznaczało się niekompetencją i polityczną prawomyślnością, jako jedyną rekomendacją do sprawowania powierzonych im funkcji.

Za najwybitniejszego dowódcę i teoretyka ACz uchodził Michaił Frunze. Odniósł szereg sukcesów w okresie wojny domowej, miał również na koncie poważny dorobek teoretyczny. Bardzo słabym dowódcą i organizatorem był ludowy komisarz obrony K. Woroszyłow. Nie posiadał wykształcenia, ani wojskowego, ani ogólnego, charakteryzowała go niska inteligencja, skłonność do intryg i niekompetencja. Karierę zawdzięczał wyłącznie związaniu się ze Stalinem i lojalności wobec niego. M. Tuchaczewskiego uważano za najwybitniejszy obok Frunzego umysł ACz. Wsławił się szeregiem zwycięstw

¹⁶ M. Zgórnjak, *Wokół genezy „Fall Barbarossa” i problemów wojny prewencyjnej w 1941 r.*, [w:] „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, Wrocław 1998, t. XXI, s. 176 – 177.

w wojnie domowej, choć w 1920 r. poniósł klęskę w wojnie polsko-radzieckiej. Cechowała go konsekwencja i opanowanie, zarzucano mu jednak skłonność do okrucieństwa, awanturnictwo w strategii, lekceważenie pracy sztabów i niezrozumienie zasad sztuki wojennej. W okresie międzywojennym Tuchaczewski starał się jednak nadrobić braki, dużo czytał, studiował rozwój myśli wojskowej i publikował. Popierał w armii nowatorstwo i sam inicjował badania nad nowinkami technicznymi oraz pionierskimi koncepcjami. W okresie sprawowania funkcji wicekomisarza zgromadził wokół siebie grono zdolnych i ambitnych dowódców, takich jak: Jakow Ałksnis, Nikołaj Jefimow, Innokientij Chalepski, Nikołaj Siniawski, Boris Feldman i Josif Sławin. S. Budionnego cechowała wyłącznie osobista brawura, nie szły jednak za nią najmniejsze nawet zdolności dowódcze. Nie posiadał wykształcenia wojskowego, nisko oceniano również jego poziom intelektualny. Związał się z Woroszyłowem, z którym wdawał się we wspólne intrygi i dbał o budowanie własnej legendy. Oponował przeciwko marginalizacji roli kawalerii, będąc zagorzałym przeciwnikiem rozwoju wojsk pancerno-motorowych. A. Jegorow stanowił kolejny przykład dość przeciętnego dowódcy liniowego, który swój awans zawdzięczał politycznym związkom ze Stalinem. Nie posiadając wybitniejszych talentów wojskowych, dbał o utrzymanie wysokiej pozycji we władzy, posługując się pochlebstwami i serwilizmem. Bardzo słaby poziom wojskowy wykazywał również W. Blücher. Człowiek prosty, niewykształcony, interesował się przede wszystkim służbą garnizonową. Cieszył się jednak wielką popularnością. Za wybitnych wojskowych uznać wypada Jonasza Jakira i Hieronima Uborewicza. Obaj wykształceni, odnieśli szereg zwycięstw podczas wojny domowej i wykazali się nieprzeciętnymi talentami dowódczymi. Uborewicza uważano za dowódcę niezwykle wymagającego i surowego, ale nie bezwzględnego i grubiańskiego wobec żołnierzy¹⁷.

W drugiej połowie lat trzydziestych wartość kadrowa Armii Czerwonej uległa znacznemu osłabieniu. Dotknęły ją bowiem – i to na ogromną skalę – masowe czystki. Podkreślić należy, iż w dotychczasowej historii ACz czystki w jej korpusie oficerskim miały już kilkakrotnie miejsce. Pierwsza była związana z reformą wojskową, jaką na przełomie 1924 – 1925 r. przeprowadził Frunze, który ograniczył rolę komisarzy politycznych, umacniając tym samym znaczenie faktycznych dowódców wojskowych. W 1926 r. usunięto z wojska kilkanaście tysięcy oficerów dawnej armii carskiej. Czystka przeprowadzona w latach 1933 – 1934 dotknęła ACz w znacznie mniejszym stopniu niż partię, z której usunięto wówczas około 17% członków (odpowiedni odsetek w wojsku wynosił tylko 2 – 4%)¹⁸.

W okresie rekonstrukcji gospodarki narodowej, strukturalno-organizacyjnych i materiałowo-technicznych przekształceń ACz zrodziło się nader ujemne, groźne zjawisko – kult Józefa Stalina. Gloryfikacja jego osoby, przede wszystkim przez najbliższe otoczenie, spowodowała, że w połączeniu z ujemnymi cechami charakteru, takimi jak: brutalność, kapryśność, podejrzliwość, przed którymi tak mocno przestrzegał Lenin (Foliogram –

¹⁷ A. Grzywacz, op. cit., s. 61 – 65.

¹⁸ M. Zgórnjak, *Wokół genezy...*, s. 178.

ocena cech osobowych Stalina wyrażona przez Lenina), przekształciło się u Stalina w połowie lat trzydziestych w skrajną samowolę, nadużywanie władzy, przejawiające się w stosowaniu represji, aresztowań i straceń niewinnych ludzi.

Represje na wielką skalę prowadziły służby wewnętrzne i specjalne kierowane wówczas przez Henryka Jagodę, zapoczątkowane u schyłku 1934 r. po skrytobójczym zamordowaniu Siergieja Kirowa, który zginął w nie wyjaśnionych do końca okolicznościach. Ogromna fala represji nastąpiła jesienią 1936 r., gdy zgodnie z życzeniem Stalina szefem Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (NKWD) został mianowany Nikołaj Jeżow - członek ekipy sekretariatu Stalina i wierny wykonawca jego woli. Dwuletni okres sprawowania przezeń funkcji zyskał w historii ZSRR ponurą nazwę „jeżowszczyzny”¹⁹.

W 1937 roku aresztowania nabrały masowego charakteru, godząc przede wszystkim w kierowniczą kadre aparatu partyjnego-państwowego, gospodarczego oraz kierownictwo sił zbrojnych.

Na zwołanym w celu wzmożenia akcji represyjnych lutowo-marcowym plenum KC WKP(b) Stalin w swym referacie wysunął fałszywą tezę o rzekomym zaostrzeniu się walki klasowej w miarę zbliżania się Kraju Rad do socjalizmu. Zarówno wprowadzony przez Stalina na plenum termin „dwulicowiec”, jak i wcześniejszy „wrog ludu”, stał się etykietą, którą przyklejano ludziom mającym odwagę myśleć i mówić krytycznie. W wyniku nalegań Stalina na plenum stwierdzono, że z demaskowaniem politycznych „dwulicowców” i „wrogów ludu” spóźniono się o kilka lat. Stwierdzenie to w sposób wyraźny inspirowało stosowanie przez aparat NKWD masowych represji, które dotknęły również siły zbrojne ZSRR, a zwłaszcza jej wyższą kadre. Szczególne nasilenie represji w wojsku nastąpiło w latach 1937 – 1938 (obrazuje to zestawienie tabelaryczne)²⁰.

Na skutek fałszywych oskarżeń oraz sfingowanych procesów wyniszczono wówczas liczną kadre dowódców i oficerów politycznych RKKA. W resorcie spraw wewnętrznych sfabrykowano wersję o „kontrrewolucyjnej wojskowej organizacji faszystowskiej”, działającej rzekomo w siłach zbrojnych. Za jej organizatorów uznano utalentowanych przywódców wojskowych państwa radzieckiego, najwybitniejszych teoretyków, specjalistów i praktyków wojskowych, bohaterów wojny domowej, twórców i organizatorów ACz.

Jako „agentów obcego wywiadu” i „wrogów ludu” skazano i stracono trzech marszałków Związku Radzieckiego (z wszystkich pięciu): M. Tuchaczewskiego - zastępcę ludowego komisarza obrony, W. Blüchera - dowódcę Samodzielnej Armii Dalekowschodniej, i A. Jegorowa - szefa Sztabu Generalnego RKKA.

Zginęli wszyscy dowódcy okręgów wojskowych, w tym: H. Uborewicz, J. Jakir, Iwan Biełow, August Kork, Robert Eideman, Paweł Dybienko, I. Fed’ko. W wielu wypadkach Stalin osobiście inicjował stosowanie represji wobec poszczególnych dowódców ACz, żądał pełnej likwidacji „spisku”, wzywał do całkowitego wykarczowywania „wrogów ludu”, „sygnalizowania” o ich działaniu.

¹⁹ F. Zbiniewicz, op. cit., s. 10 – 11.

²⁰ P. Wiczorkiewicz, *Sprawa Tuchaczewskiego*, Warszawa 1994, s. 101 – 104.

W latach 1937 - 1938 bezpodstawnie aresztowano i w wielu wypadkach rozstrzelano tysiące wyższych, średnich i młodszych dowódców oraz pracowników politycznych ACz i MW. Zginął szef GZP Acz Jan Gamarnik (zastrzelił się podczas próby aresztowania). Aresztowano i stracono dwu jego zastępców A. Bulina i G. Osiepiana, zginęli prawie wszyscy członkowie rad wojennych (zastępcy ds. politycznych) okręgów wojskowych - M.P. Amelin, L. Aronsztam, G.I. Wiekliczew, Grigorij Chachanian, szefowie zarządów politycznych: A. Bitte, T. Goworuchin, S. Zienskow, M. Isajenko, A. Tarutinski. W tym samym czasie stracili życie w wyniku represji: zastępca szefa resortu obrony ZSRR i dowódca MW - Władimir Orłow, zastępca szefa resortu obrony ZSRR i dowódca Sił Powietrznych RKKA - Jakow Ałksnis, dowódca radzieckich wojsk pancernych – I. Chalepski²¹.

²¹ *Wielka Wojna Narodowa Związku Radzieckiego 1941 – 1945. Zarys historii*, Warszawa 1969, s. 42 – 47. W następstwie represji tylko w latach 1937 – 1939 zginęli: marszałkowie ZSRR – W.K. Blücher, A.I. Jegorow, M.N. Tuchaczewski; dowódcy armii I rangi (generałowie armii) – I.P. Bielow, I.P. Uborewicz, J.E. Jakir; komisarz armijny I rangi (generał armii) – J. Gamarnik; flagmani floty I rangi (admirałowie floty) – M.W. Wiktorow, W.M. Orłow; dowódcy armii II rangi (generałowie pułkownicy) – J.I. Ałksnis, I.I. Wacetis, I.N. Dubowoj, P.E. Dybienko, N.D. Kaszyrin, A.I. Kork, M.K. Lewandowski, A.I. Siediakin, I.F. Fed’ko, I.A. Chalepski; flagmani floty II rangi (admirałowie) – I.K. Kożanow, R.A. Muklewicz; komisarze armijni II rangi (generałowie pułkownicy) – M.O. Amelin, T.N. Aronsztam, A.S. Bulin, G.I. Biekliczew, A.S. Gruszyn, G.I. Gurin, B.M. Ippo, S.N. Kozewnikow, M.M. Landa, A.N. Mezis, G.S. Okuniew, G.A. Osiepian, I.E. Sławin, P.A. Smirnow, A.A. Szyfres, G.D. Chachanian; dowódcy korpusu (generałowie lejtnanci) – M.I. Alafuzo, E.F. Appoga, G.D. Bazilewicz, M.A. Batorski, S.N. Bogamiagkow, L.J. Wajner, M.I. Wasilenko, M.D. Wielikanow, G.D. Gaj (Bżyszkan), J.P. Gailit, I.I. Gark’awy, A.I. Gekker, M.J. Giermanowicz, M.W. Gitis, B.S. Gorbaczow, S.E. Gribkow, I.K. Graiaznow, N.A. Efimow, Z.F. Zonberg, F.A. Ingaunis, M.W. Kałmykow, E.I. Kowtiuch, I.D. Kosogow, N.N. Kriworuczko, N.W. Kujbyszew, I.S. Kutiałow, W.K. Ławrow, A.J. Łapin, W.N. Lewiczew, N.W. Lisowski, R.W. Łagwa, S.A. Mieżenikow, W.M. Mulin, N.N. Pietin, W.M. Primakow, S.A. Pugaczew, W.K. Putna, M.W. Sangurski, I.I. Smolin, W.N. Sokołow, A.A. Storożenko, K.A. Stucka, S.A. Turowski, S.P. Urlicki, B.M. Feldman, D.S. Fiesienko, W.W. Chripin, K.A. Czajkowski, R.P. Eideman; komisarze korpusu (generałowie lejtnanci) – J.L. Awinowitski, M.J. Aspe, A.Ch. Artuzow, M.F. Bieriszkin, J.K. Bierzin, A.M. Bitte, I.M. Grinberg, L.J. Gruber, N.I. Ilian, F.J. Karin, J.F. Niemierzelli, I.G. Nieronow, N.I. Orłow, I.P. Pietruchow, A.P. Prokowief, E.E. Rodionow, N.A. Sawko, K.G. Sidorow, B.U. Trojankier, M.L. Chorosz, W.N. Szeszakow, O.O. Szejnriuk, A.P. Łarcew, G.G. Jastriebow; flagmani I rangi (wiceadmirałowie) – K.I. Duszenow, I.N. Kadatski – Rudniew, G.P. Kiriejew, I.M. Ludri, E.S. Pamzerzański; flagmani II rangi (kontradmirałowie) – A.W. Wasiliew, G.W. Wasiliej, G.G. Winogradzki, G.P. Gałkin, d.P. Isakow, J.I. Ozolin, E.K. Samborskij, A.K. Siwakow, P.I. Smirnow; inżynier korpusu (generał lejtnant inżynier wojskowy) – M.M. Siniawski; intendent korpusu (generał lejtnant służby intendentury) – A.I. Chilcow, D.I. Kosich, P.M. Olszej; lekarz korpusu (generał lejtnant służby medycznej) – M.I. Baranow; weterynarz korpusu (generał lejtnant służby weterynaryjnej) – N.M. Nikolski; prawnik korpusu (generał lejtnant służby sprawiedliwości) – N.P. Rozowski.

**Zestawienie aresztowanych i straconych radzieckich dowódców
i komisarzy wyższych szczebli w latach 1937 –1938**

Stopień wojskowy	Współczesny odpowiednik	Było	Aresztowano	Wróciło	Zginęło
Marszałek ZSRR	Marszałek ZSRR	5	3	-	3
Komisarz armii I rangi	General armii	1	-	-	1*
Dowódca armii I rangi	General armii	4	3	-	3
Flagman floty I rangi	Admirał floty	2	2	-	2
Dowódca armii II rangi	General pułkownik	10	10	-	10
Flagman floty II rangi	Admirał	2	1	-	1
Komisarz armii II rangi	General pułkownik	15	15	-	15
Dowódca korpusu	General lejtnant	55	49	1	48
Flagman I rangi	Wiceadmirał	6	5	-	5
Komisarz korpusu	General lejtnant	28	25	2	23
Flagman II rangi	Kontradmirał	15	9	1	8
Dowódca dywizji	General major	199	136	11	125
Komisarz dywizji	General major	97	79	10	69
Dowódca brygady	General major lub pułkownik	389	221	21	200
Komisarz brygady	General major lub pułkownik	36	34	-	34
Inżynier korpusu	General lejtnant inżynier wojskowy	2	2	1	1
Intendent korpusu	General lejtnant	3	3	-	3
Lekarz korpusu	General lejtnant służby medycznej	2	2	-	2
Weterynarz korpusu	General lejtnant służby weterynaryjnej	1	1	1	-
Intendent dywizji	General major	10	6	-	6
Inżynier dywizji	General major inżynier wojskowy	9	7	2	5
Ogółem		891	613	50	564

Kult jednostki, a zwłaszcza panująca w jego warunkach atmosfera podejrzliwości, szpiegowania wywarła demoralizujący wpływ również na kadre, która nie była represjonowana i pozostawała w siłach zbrojnych.

Po styczniowym plenum KC WKP(b) w 1938 roku atmosfera polityczna uległa pewnemu złagodzeniu, lecz represje były kontynuowane. W zredagowanym przez siebie liście „W sprawie braków w pracy partyjno-politycznej w RKKA i środków ich usunięcia” Stalin wysuwał żądanie „pełnej bolszewizacji Armii Czerwonej”, „likwidacji następstw szkodnictwa” oraz „oczyszczenia wojska z wrogów ludu”.

Organizator masowych aresztowań, gorliwy wykonawca dyrektyw Stalina nakazujących szerzenie kampanii represyjnych Jeżow został 8 grudnia 1938 r. przez tego samego Stalina usunięty ze wszystkich stanowisk i obciążony odpowiedzialnością za wszystkie represje, a następnie rozstrzelany, jako winny nadużywania władzy przez aparat NKWD w latach 1937-1938. Jeżowa zastąpił na stanowisku szefa resortu spraw wewnętrznych w grudniu 1938 r. Ławrientij Beria.

Luki w stanach kadry powodowały, że na bardzo poważne stanowiska wyznaczano dowódców o niedostatecznym doświadczeniu. Już w 1937 r. odsetek nowych dowódców wynosił: w piechocie 60%, w wojskach pancernych - 45%, w lotnictwie - 25%. Znaczne braki wykazywał też aparat polityczny. W początkach 1938 r. w siłach zbrojnych było nie

obsadzonych 10 500 stanowisk pracowników politycznych, co stanowiło prawie 1/3 ich liczebności etatowej. Pracowników starszych szczerbi brakowało około połowy; a generałów - ponad połowę. W tych warunkach obniżył się zdecydowanie poziom dowodzenia, a przede wszystkim moralny i wychowawczy wpływ kadry na stany żołnierskie²².

Radziecki system fortyfikacyjny jako element systemu obronnego państwa

Przygotowanie terytorium kraju pod względem obronnym zgodnie z doktryną wojenną stanowiło istotny element systemu obronnego ZSRR. W okresie pierwszych trzech pięcioletek, szczególnie na zachodnich rubieżach państwa radzieckiego wybudowano pas stałych umocnień fortyfikacyjnych zwanych „Umocnionymi Rejonami”. Nadmienić należy, iż po zakończeniu pierwszej wojny światowej i konfliktu polsko-bolszewickiego lat 1919 – 1920 większość umocnień wzniesionych w okresie carskiej Rosji znalazła się w granicach państw powstałych po oderwaniu się od byłego imperium. Dość liczne i rozległe fortyfikacje pozostały też na terenach Polski. Największa z nich była w Modlinie. Dwa obozy ciągle, cytadela w środku i osiemnaście fortów pozwalały na doskonałą obronę tej pozycji fortyfikacyjnej. Następna to twierdza dęblńska z siedmioma fortami i cytadelą oraz punktami polowymi dla oddziałów piechoty i stanowiskami ogniowymi artylerii. Kolejny rejon fortyfikacyjny znajdował się w Brześciu n. Bugiem. Obok wymienionych twierdz na zachodnich granicach Rosji istniały liczne rejonu umocnione. Zaliczyć do nich należy fortyfikacje linii Narwi - Biebrzy z twierdzą Osowiec, fortyfikacje Niemna czy trójkąt twierdz wołyńskich Dubno - Łuck - Równe. Podobnie rzecz się miała na północy w rejonie przesmyku karelskiego.

Do połowy lat dwudziestych ZSRR na swoich zachodnich granicach nie dysponował poważniejszymi fortyfikacjami i nie podjął intensywnych prac nad ich budową czy rozbudową. Do wyjątków należały umocnienia nabrzeża Kronsztadu k. Leningradu i Sewastopola, które uzupełniono po skutkach walk z czasów rewolucji i wojny domowej, oraz twierdza Kusza na granicy z Afganistanem. Natomiast na zachodzie wzniesiono jedynie miejscami (np. na granicy z Finlandią) umocnienia polowe.

Sytuacja w tym zakresie zaczęła się zmieniać u schyłku lat dwudziestych, kiedy to rozpoczęto wykonanie pierwszej „pięcioletki”, której jednym z celów była modernizacja i rozbudowa radzieckiego potencjału militarno-przemysłowego. W ramach tych przedsięwzięć na przełomie lat 1928/1929 podjęto decyzję o wzniesieniu fortyfikacji ciągnących się wzdłuż zachodniej granicy państwa.

Zanim decyzja ta nabrała mocy urzędowej, w radzieckim kierownictwie polityczno-wojskowym zastanawiano się nad formą fortyfikacji, które harmonizowałyby z warunkami terenowymi i charakterem działań wojennych oraz względami natury ekonomicznej. Bazując na doświadczeniach pierwszej wojny światowej oraz ożywionej dyskusji wśród fortyfikatorów państw europejskich, radziecka koncepcja zakładała budowę rejonów umocnionych (Оқдлді, ііііі Ддііі – UR), które w swej strukturze i rozbudowie posiadały cechy silnej i wielkiej, skoncentrowanej fortyfikacji oraz wielkiej liczby małych - długo-

²² E. Duraczynski, *Uderzyć przed Hitlerem*, „Przegląd” 2001, nr 25, s. 47 – 48.

trwałych budowli obronnych. Zamierzano wybudować je na całym zachodnim pograniczu z zadaniem osłony najważniejszych kierunków operacyjno-strategicznym: Leningradu, Moskwy i Kijowa. Między poszczególnymi rejonami zdecydowano pozostawić nieufortyfikowane przestrzenie - głównie ze względów oszczędnościowych, a także i z przyczyn doktrynalnych - obawy przed zaniechaniem działań manewrowych w razie dysponowania ciągłą linią fortyfikacyjną²³.

Podstawę linii umocnień według planów radzieckich stanowił UR. Odpowiadał liczebnie brygadzie piechoty, z silnym wyposażeniem w środki ogniowe dorównujące korpusowi. Dysponował własnym dowództwem ze sztabem, 2 - 8 batalionami cekaemów, pułkiem artylerii, do 3 wydzielonych baterii artylerii ciężkiej, batalionem pancernym, kompanią (niekiedy batalionem) łączności, samodzielnym batalionem saperów oraz służbami.

Ogólnie rzecz ujmując, typowy UR rozciągał się na długości od 100 do 180 km (średnio 140) oraz głębokości od 30 do 50 km (średnio 41) i miał zróżnicowany charakter. Budowano go zazwyczaj jako umocniony rejon wyładowczy (np. na północ od Polesia) lub wznoszono go, opierając się na naturalnych przeszkodach wodnych, przede wszystkim liniach rzek i bagien (na Polesiu i Ukrainie). Pod względem inżynierskim i technicznym UR stanowił skomplikowany system żelbetowych i pancernych schronów bojowych i umocnień zabezpieczających. Wewnątrz UR budowano podziemne magazyny, elektrownie, szpitale, stanowiska dowodzenia i węzły łączności. Podziemne budowle łączył labirynt tuneli, galerii, ukrytych połączeń. Każdy UR mógł prowadzić samodzielne działania bojowe nawet w stanie całkowitej izolacji.

Początek lat trzydziestych należy uznać za okres długotrwałego planu rozbudowy radzieckich umocnień fortyfikacyjnych na granicy z Finlandią, Estonią, Łotwą, Polską i Rumunią. Front fortyfikacyjny między Finlandią a Morzem Czarnym obejmował miał szereg rejonów umocnionych (lub tylko częściowo umocnionych), m.in.: Karelski, Kingisepp (Jamburg), Psków, Połock, Mińsk, Mozyrz, Korosteń, Nowogród Wołyński (Zwiahel), Latyczów (Letyczew), Mohylów Podolski, Rybnica, Tyraspol i Odessa.

Nazwy te określały jednocześnie mniej więcej przebieg linii obronnej, z poważniejszą przerwą, jaką stanowiły trudno dostępne tereny błotnistej Prypeci. Był to właśnie front nazwany nieoficjalnie „Linią Stalina” (przebieg tej linii w terenie przedstawia mapa)²⁴. Na północy opierał się na starych, ale wzmocnionych fortyfikacjach nad Zatoką Fińską, na południu zaś zakończenie jej opierało się na fortyfikacjach wybrzeża w rejonie Odessy. Była ona dostosowana do rzeźby terenu i miała swe punkty ciężkości na głównych kierunkach komunikacyjnych, poprzez zagęszczenie i pogłębienie umocnionych rejonów.

Okres budowy „Linii Stalina” obejmował lata 1929 - 1939, jednak można w nim wyróżnić dwa charakterystyczne etapy, mianowicie: pierwszy - to lata 1931 - 1934, w którym zbudowano pierwsze trzynaście UR w miarę możliwości z pełnym wyposażeniem; drugi - w latach 1936 - 1939, gdzie postanowiono zamknąć istniejące luki między trzynastoma UR poprzez budowę następnych ośmiu, dodatkowo wzmocnić fortyfikacje ciężką artylerią umieszczoną w bunkrach flankujących oraz zakończyć formowanie załóg.

Zasadnicze prace pierwszego etapu rozpoczęły się na początku 1931 r. i prowadzono je do 1934 r., a w niektórych UR nawet do 1935 r. W tym okresie na terenie Leningradzkiego

²³ F. K., *Rosyjskie fortyfikacje*, „Bellona” 1944, z. 3, s. 74 - 79.

²⁴ Z. Cutter, „Linia Stalina” - fortyfikacje zachodniego pogranicza ZSRR w latach 1918 - 1939, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1996, t. XXXVIII, s. 204.

Okręgu Wojskowego (LOW) powstały dwa nowe UR: „Kingisepp”, „Psków” oraz zmodernizowano Karelski. Na terenie Białoruskiego (Zachodniego) Okręgu Wojskowego (BOW) wzniesiono trzy UR: „Połock”, „Mińsk” i „Mozyrz”. Natomiast w Ukraińskim Okręgu Wojskowym (UOW) zbudowano sześć: „Korosteń”, „Nowogród Wołyński” (Zwiahel), „Latyczów” (Letyczew), „Mohylów Podolski”, „Rybница”, „Tyraspol”, oraz unowocześniono fortyfikacje Odessy.

Drugi okres budowy „Linii Stalina” nastąpił w 1936 roku. Rozpoczęto wtedy wznoszenie dalszych ośmiu UR - głównie w lukach między istniejącymi już trzynastoma, a mianowicie: „Murmańsk” w LOW; „Stuck”, „Polesko-Wołyński” w BOW; „Kijów”, „Winnica”, „Kamieniec Podolski”, „Kodymski” i „Szepietówka” w Kijowskim Okręgu Wojskowym. Oprócz technicznej rozbudowy, w tym czasie kompletowano również załogi rejonów umocnionych. O ile w latach 1931 – 1934 istniały w UR tylko skadrowane oddziały, o tyle począwszy od 1936 r., miały one już kadrowe dywizje o liczebności 6560 żołnierzy²⁵.

Rozbudowa drugiego etapu trwała prawdopodobnie do końca sierpnia 1939 r., po czym została przerwana na wyraźny rozkaz Józefa Stalina. Należy sądzić, iż decyzja ta wynikała m.in. z podpisania 23 sierpnia 1939 paktu Ribbentrop - Mołotow. Jednocześnie w myśl wytycznych Stalina do końca 1940 r. należało: rozwiązać siedem i sformować z nich UR przewidziane na nową linię graniczną według ustaleń paktu Ribbentrop - Mołotow; pozostawić niezmienione UR na Dalekim Wschodzie (ufortyfikowany trójkąt Władywostoku – Chabarowska – Nikołajewa), Karelski i rejon umocniony na Dniestrze (m.in. „Tyraspol”); zmniejszyć stany UR z 48 do 26 tys. żołnierzy; rozformować jednostki znajdujące się w UR, pozostawiając tylko 11 dowództw, 4 pułki artylerii, 34 samodzielne bataliony ckm, 20 samodzielnych dywizjonów artylerii, 13 samodzielnych kompanii ckm²⁶.

Nie był to jednak koniec historii UR i całej „Linii Stalina”. 7 września 1939 r. załogi niektórych UR otrzymały rozkaz osiągnięcia pełnej gotowości bojowej celem wzięcia udziału w działaniach bojowych przeciwko Polsce. W składzie Frontu Białoruskiego znalazły się wojska UR – „Połockiego”, „Mińskiego” i „Mozyrskiego”. Natomiast Front Ukraiński dysponował jednostkami UR – „Nowogrodzko-Wołyńskiego”, „Kamieniec-Podolskiego”, „Latyczowskiego” oraz „Mohylskiego” i „Rybnickiego”. Wszystkie one 17 września 1939 r. przekroczyły granicę polsko-radziecką i czynnie uczestniczyły w działaniach militarnych. Po ich zakończeniu zostały rozmieszczone na terenie fortyfikacji polskich, które znalazły się w nowych granicach ZSRR określonych układem niemiecko-radzieckim z 28 września 1939 r. Od 28 czerwca 1940 r. stanowiły natomiast obsadę nowej linii umocnień zwanej „Linią Mołotową”²⁷.

Konstatację końcową rozważań można ująć w postaci kilku wniosków ogólnych. Realizacja trzech pięcioletnich planów gospodarczych umożliwiła rozbudowę potencjału

²⁵ Centralne Archiwum Wojskowe, Akta Oddziału II sztabu Głównego WP, 1775/89/1120 – 21, *Rozwój radzieckich fortyfikacji od 1934 roku*.

²⁶ Ibidem, Kolekcja materiałów z archiwów Federacji Rosyjskiej, II.100.1.1852, *Meldunek K. E. Woroszyłowa do Stalina i Mołotowa z 29 VII 1939 r. o stanie RKKK, s. 10 – 12*.

²⁷ Ibidem, II.100.1.1465, *Rozkaz Ludowego Komisarza Obrony ZSRR o zadaniach naczelnego inżyniera RKKK w sprawie inspekcjonowania Umocnionych Rejonów, s. 12 – 15*.

militarnego ZSRR. Stanowiły one jednocześnie podstawę do przekształceń strukturalno-organizacyjnych i materiałowo-technicznych Armii Czerwonej.

Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona otrzymywała tym sposobem coraz większą ilość nowoczesnego uzbrojenia i sprzętu technicznego. Zmiany nastąpiły w wyposażeniu piechoty. W artylerii dążono do zwiększania donośności ognia i szybkostrzelności dział, konstruowano nowe wzory sprzętu, zwłaszcza artylerii polowej, przeciwpancernej i przeciwlotniczej. Nastąpił też stosunkowo szybki rozwój broni pancernej. Opracowano dokumentację i podjęto produkcję kilku typów czołgów. Przeciętna roczna produkcja tych wozów bojowych wynosiła w latach 1935-1937 ponad 3 tys. maszyn, głównie czołgów lekkich, produkcja czołgów średnich i ciężkich była niewielka. W połowie 1938 r. opracowano nowe prototypy czołgów średnich i ciężkich, w tym uznanego za najlepszy czołg drugiej wojny światowej-średniego czołgu T-34, a także ciężkiego czołgu KW. Wiele uwagi poświęcono równocześnie sprawom produkcji sprzętu technicznego innych rodzajów wojsk i służb: łączności, inżynieryjno-saperskich, chemicznych. W połowie lat trzydziestych przystąpiono do seryjnej produkcji różnych typów samolotów radzieckiej konstrukcji, rezygnując z kosztownego i zawodnego importu sprzętu lotniczego. Znaczne sukcesy osiągnięto w produkcji ciężkich samolotów, w tym bombowców. W 1935 r. opracowano dwusilnikowy bombowiec szybki SB. Znaczne postępy wykazywała produkcja samolotów myśliwskich. Dzięki osiągnięciom myśli konstruktorskiej i wysiłkom przemysłu lotniczego do końca lat trzydziestych wyprodukowano ogółem w ZSRR prawie 25 tys. samolotów. Nie wszystkie jednak modele dorównywały światowym standardom. Rozbudowie i gruntownej modernizacji uległa także mrynarka wjenna.

W okresie zagrożenia wojennego zostały również poddane rewizji zasadnicze założenia sztuki wojennej. Na przełomie lat trzydziestych pracowano w ZSRR nad teorią głębokiej operacji zaczepnej oraz zasadami współdziałania wszystkich rodzajów wojsk na przyszłym polu walki. Zakładała ona rozwiązywanie operacyjnych zadań natarcia przy pomocy potężnych uderzeń wojsk pancernych i związków ogólnowojskowych w celu przełamania i obezwładnienia obrony nieprzyjaciela na dużą głębokość oraz przerastanie sukcesu taktycznego w operacyjny w następstwie wprowadzenia do bitwy wojsk szybkich: związków pancernych, piechoty zmotoryzowanej i kawalerii przy wsparciu lotnictwa i desantów powietrznych. Celem głębokiej operacji miało być rozbicie wielkich zgrupowań wojsk nieprzyjaciela w wyniku uderzeń na jednym lub kilku kierunkach operacyjno-strategicznych.

Była to zasadniczo nowa teoria prowadzenia operacji zaczepnej, jakościowy skok w rozwoju sztuki wojennej. Odrzucała ona dawne sposoby stopniowego pokonywania obrony nieprzyjaciela na rzecz zdecydowanych, gwałtownie rozwijających się działań zaczepnych wojsk szybkich.

Tworzone w ACz korpusy zmechanizowane miały stanowić podstawę operacyjnego taranu, główną siłę realizującą w praktyce teorię głębokiej operacji. Na podstawie tej teorii opracowano i wprowadzono w latach 1935-1939 do regulaminu polowego RKKA odpowiednie założenia taktyczne i operacyjno-strategiczne. Twórcami teorii głębokiej operacji byli znani, radzieccy teoretycy wojskowi skupieni w zespołach naukowców Akademii Wojskowej im. Frunzego i Akademii Sztabu Generalnego RKKA, tacy jak: Władimir Triandafiłow, Michaił Tuchaczewski, Aleksander Jegorow, Georgij Isserson, Konstantin Kalinowski, Siergiej Krasilniłow, Aleksander Łapczyński, Jewgienij Szyłowski.

Jednak w latach 1938-1940 nastąpiło odejście od teorii głębokiej operacji, do której naturalnym biegiem rzeczy musiano wrócić niebawem w latach wojny z Niemcami, stano-

wiła bowiem obiektywny wymóg nowoczesnej sztuki wojennej. Tymczasem jednak teorię głębokiej operacji odrzucono jedynie dlatego, że na jej temat Stalin się nie wypowiedział, a jej twórcy byli „wrogami ludu”. Ten stan rzeczy spowodował m.in. rozformowanie w 1940 r. utworzonych w połowie lat trzydziestych wszystkich korpusów zmechanizowanych na skutek błędnych wniosków wyciągniętych z ograniczonego doświadczenia wojny w Hiszpanii. Podejmowano także próby zmian operacyjnych zadań lotnictwa, sprawdzając je w istocie rzeczy do działań jedynie nad polem walki w taktycznej więzi z wojskami lądowymi toczącymi tę walkę. Takie podejście świadczyło o cofnięciu teorii sztuki wojennej ku liniowym formom działań w skali operacyjnej.

Generalny wniosek płynący z ogólnej charakterystyki Armii Czerwonej lat 1936–1939 sprowadzić można do stwierdzenia, iż w dziedzinie strukturalno-organizacyjnej i materiałowo-technicznej poczyniono znaczące postępy. Jednakże poważne błędy w rozwoju sił zbrojnych ZSRR tego okresu, związane z kultem osoby Stalina, który osobiście podejmował decyzje w najważniejszych sprawach dotyczących obrony państwa, obniżały zarówno ich zdolność, jak i gotowość bojową w obliczu konfliktu militarnego

Ogromną krzywdę wyrządzono kadrze dowódców sił zbrojnych. Represje lat 1937–1938 uderzyły szczególnie dotkliwie w centralny aparat resortu obrony ZSRR, w Główny Zarząd Polityczny, w kadrę Moskiewskiego, Leningradzkiego, Kijowskiego, Białoruskiego Okręgu Wojskowego, Samodzielnej Armii Dalekowschodniej, Floty Bałtyckiej i Czarnomorskiej. Aresztowano wielu dowódców i wykładowców akademii i uczelni wojskowych. Z ACz usunięto i w większości wypadków aresztowano wszystkich dowódców korpusów, prawie wszystkich dowódców dywizji, około połowy dowódców pułków, członków rad wojennych i szefów politycznych zarządów okręgów, większość komisarzy wojskowych korpusów, dywizji, brygad. Represje spowodowały ogromne straty w siłach zbrojnych ZSRR, były bowiem wymierzone m.in. w szczególnie doświadczoną i wyspecjalizowaną kadrę dowódczą wojska.

Ogółem w latach 1937 - 1938 represje dotknęły, poza wyższym dowództwem, jedną piątą kadry oficerskiej. Co piąty oficer był represjonowany, wielu zginęło. Masowe represje wywarły nader ujemny wpływ na zdolność bojową wojska. Szczególnie tragicznie wykazały to ciężkie porażki i ogromne straty Armii Czerwonej w początkowym okresie wojny radziecko-niemieckiej 1941 roku. W przededniu wojny i w ciągu pierwszych jej miesięcy, jak piszą historycy rosyjscy, zrehabilitowano 25% represjonowanych i wcielono z powrotem do armii.

Jednocześnie popełnione błędy przez J.W. Stalina w ocenie sytuacji, jaka się wytworzyła bezpośrednio przed wojną, i lekceważenie niebezpieczeństwa napaści Niemców hitlerowskich na ZSRR doprowadzały do tego, że prace nad reorganizacją i przebrojeniem armii, rozłożone na kilka lat, przebiegały powoli i przed wybuchem wojny nie zostały zakończone. Przemysł radziecki, stojący na wysokim poziomie, nie został należycie zmobilizowany do produkcji sprzętu bojowego i uzbrojenia.

Podobnie rzecz się miała z „Linia Stalina”, którą można uznać za nowoczesny system fortyfikacyjny, stanowiący doskonały przykład umiejętnego wykorzystania warunków fizyczno-geograficznych. Głęboko urzutowany, przez co uniemożliwiał manewr oskrzydający, pozwalał na powstrzymanie nie tylko natarcia piechoty, ale i wojsk pancernych. Przebiegał wzdłuż całej zachodniej rubieży państwa radzieckiego, nie na samej granicy, lecz w głębi. W takiej sytuacji każdy atak nieprzyjaciela musiał trafiać w pustkę taktyczno-operacyjną, dzięki czemu garnizony graniczne zyskiwały czas do zajęcia pozycji obronnej i działań defensywnych. Spełniał więc wymogi systemu obronnego. Niestety,

wykorzystany został on niezgodnie ze swym przeznaczeniem. Jego wojska zostały częściowo użyte w ramach agresji radzieckiej na wschodnie obszary II Rzeczypospolitej. Konsekwencje tego kroku okazały się już w niedalekiej przyszłości tragiczne dla samego ZSRR. Przesunięcie granicy na zachód kosztem Polski oraz związane z tym rozmontowanie „Linii Stalina” zaprzepaściło wieloletni wysiłek radzieckich fortyfikatorów.

22 czerwca 1941 r. Niemcy hitlerowskie uderzyły na ZSRR. Na przestrzeni od Morza Barentsa do Morza Czarnego powstał front wschodni, który od samego początku stał się głównym frontem toczącej się już od 22 miesięcy drugiej wojny światowej. Zaangażowana była w nim prawie całość sił zbrojnych bloku faszystowskiego.

Działaniami Armii Czerwonej kierowała powołana w końcu czerwca 1941 r. Kwatera Główna Naczelnego Dowództwa Radzieckich Sił Zbrojnych oraz Państwowy Komitet Obrony ZSRR, działające pod bezpośrednim kierownictwem Biura Politycznego i KC WKP(b). Na czele wszystkich tych trzech instytucji, w których ramach skupiała się pełnia władzy partyjnej, państwowej i dowodzenia siłami zbrojnymi stał Józef Stalin. Po chwilowej depresji, spowodowanej niepowodzeniami Armii Czerwonej w bitwach granicznych, Stalin opanował się i podjął wielką pracę nad odnalezieniem i powołaniem na właściwe stanowiska najzdolniejszych dowódców i organizatorów. Wielu wybitnych dowódców wróciło do wojska z obozów odosobnienia i więzień. W obliczu zagrożenia ojczyzny konsolidacja w partii i społeczeństwie była ogromna.

Armia Czerwona kosztem wielkich strat i dramatycznych napięć (było to w dużej mierze spowodowane całym splotem okoliczności wynikających z kultu jednostki), zdołała wykrwawić doborowe dywizje Wehrmachtu, a następnie przejść do przeciwnatarcia. W bitwie pod Moskwą pogrzebała ostatecznie hitlerowską koncepcję wojny błyskawicznej i mit o niezwyciężoności Wehrmachtu. W 1943 r. stalingradzkie zwycięstwo sił zbrojnych ZSRR zapoczątkowało zasadniczy zwrot w wojnie na korzyść koalicji antyhitlerowskiej.